

15. Güney Türkistan Türkmenlerinin Kullandığı Alfabeler Üzerine Bir Değerlendirme¹

Nooryaghdi NOOR² & Sema EYNEL³

APA: Noor, N. & Eynel, S. (2024). Güney Türkistan Türkmenlerinin Kullandığı Alfabeler Üzerine Bir Değerlendirme. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (43), 310-324. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14059350>

Öz

Yüzyıllardır Güney Türkistan'da varlığını sürdürdüğü bilinen Türkmen Türkleri, bölgede hakimiyet kuran devletlerin yürüttüğü siyaset, dinî, sosyal vb. sebepler dahilinde çeşitli alfabeleri kullanmışlardır. Özellikle uzun süre kullandıkları Arap alfabesinin, Türkmen Türkçesinin bilhassa ünlüler bakımından ses değerlerini karşılayamaması, alfabe üzerinde tartışmalara neden olmuştur. Bölgedeki Türkmen Türkleri, alfabede yaşanan sorunlara akılcı çözümler bulmak adına, 2000'li yıllardan itibaren alfabe reformunu gündeme getirmişlerdir. Bu yıllarda yapılan alfabenin ıslahı tartışmaları, genelde ünlüler üzerinde yoğunlaşmıştır. 2020 yılında yapılan son alfabe reformunda Türkmen Türkçesinin tipik ses özelliklerinden olan ünlü uzunluklarını gösteren bir işaretinin olmaması ve Türkmen Türkçesinin yapısına uymayan yabancı kökenli harflerinin kullanımının sürdürülmesi gibi bazı sorunların devam etmesi kelimelerin telaffuzunda ve anlamlandırılmasında sıkıntılara neden olmakta ve halkın eğitimine olumsuz etkide bulunmaktadır. Çalışmada, Güney Türkistan'da yaşayan Türkmen Türklerinin tarihî süreçte bölgede kullanmış olduğu tüm alfabeler ile reform yapılmış son Arap kökenli alfabe üzerinde değerlendirmelerde bulunulmuş, Arap alfabesi temelinde gelişmiş bir alfabe kullanan diğer Türk gruplarının kullanmakta olduğu alfabeler incelenmiş ve bu alfabeler üzerinde karşılaştırmalı bir analiz yapılmıştır. Yapılan analiz neticesinde Güney Türkistan Türkmen alfabesinde tespit edilen sorunlar ve bu sorunların halk üzerindeki etkileri belirlenmiştir. Makale ile tespit edilen sorunlara akılcı çözümler bulmak amaçlanmış, bölgede mevcut siyasî ve sosyal şartlar dahilinde kullanılması zorunlu tutulan Arap kökenli alfabenin, millî bir niteliğe kavuşturulmasında uygulanabilecek esasların belirlenmesine katkı sunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Güney Türkistan, Türkmen Türkleri, millî alfabe, alfabe reformu, Arap

¹ **Beyan (Tez/ Bildiri):** Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu çalışmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Kaynak: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Benzerlik Raporu: Alındı – Turnitin, Oran: 2

Etik Şikayeti: editor@rumelide.com

Makale Türü: Araştırma makalesi, **Makale Kayıt Tarihi:** 13.08.2024-**Kabul Tarihi:** 20.12.2024-**Yayın Tarihi:** 21.12.2024; DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14059350>

Hakem Değerlendirmesi: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

² Doktora öğrencisi. Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı / PhD Candidate. Pa Pamukkale University, Institute of Social Sciences, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures (Denizli, Türkiye), **eposta:** nooryaghdi.noorgo@yahoo.com, **ORCID ID:** <https://orcid.org/0000-0001-9107-9380>, **ROR ID:** <https://ror.org/01etz1309>, **ISNI:** 0000 0001 1498 3798, **Crossref Funder ID:** 501100004214

³ Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Pamukkale University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures (Denizli, Türkiye), **eposta:** seynel@pau.edu.tr, **ORCID ID:** <https://orcid.org/0000-0001-8875-762X>, **ROR ID:** <https://ror.org/01etz1309>, **ISNI:** 0000 0001 1498 3798, **Crossref Funder ID:** 501100004214

alfabesi.

An Evaluation on The Alphabets Used by Turkmens of South Turkistan⁴

Abstract

Turkmen Turks, who are known to have existed in Southern Turkestan for centuries, used the Uyghur and Arabic alphabets within the scope of political, religious, social etc. reasons carried out by the states that dominated the region. The fact that the Arabic alphabet, which they used for a long time, did not correspond to the sound values of Turkmen Turkish, especially in terms of vowels, caused discussions on the alphabet. Turkmen Turks in the region have been bringing up alphabet reform since the 2000s in order to find rational solutions to the problems experienced in the alphabet. Discussions about the reform of the alphabet in these years generally focused on vowels. In the last alphabet reform carried out in 2020, some problems such as the absence of a sign indicating vowel lengths, which are typical sound features of Turkmen Turkish, and the continued use of letters of foreign origin that do not conform to the structure of Turkmen Turkish, cause difficulties in the pronunciation and meaning of words and have a negative impact on the education of the public. In the study, evaluations were made on all the alphabets used by the Turkmen Turks living in Southern Turkestan in the historical process and the last reformed Arabic-origin alphabet. In addition, the alphabets used by other Turkish groups that used an alphabet developed on the basis of the Arabic alphabet were examined and a comparative analysis was made on these alphabets. As a result of the analysis, the problems detected in the South Turkestan Turkmen alphabet and the effects of these problems on the Turkmens were determined. The aim of the article is to find rational solutions to the identified problems and to contribute to the determination of the principles that can be applied in giving a national character to the Arabic-origin alphabet, which is obliged to be used within the existing political and social conditions in the region.

Keywords: South Turkistan, Turkmen Turkish, National Alphabet, Reform, Arabic Alphabet.

⁴ **Statement (Thesis / Paper):** It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation process of this study and all the studies utilised are indicated in the bibliography.
Conflict of Interest: No conflict of interest is declared.
Funding: No external funding was used to support this research.
Copyright & Licence: The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 licence.
Source: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies used are stated in the bibliography.
Similarity Report: Received - Turnitin, Rate: 2
Ethics Complaint: editor@rumelide.com
Article Type: Research article, **Article Registration Date:** 13.08.2024-**Acceptance Date:** 20.12.2024-**Publication Date:** 21.12.2024; **DOI:** <https://doi.org/10.5281/zenodo.14059350>
Peer Review: Two External Referees / Double Blind

Giriş

Afganistan Türkmen Türkleri, 11. yüzyıldan itibaren Afganistan'da varlıklarını sürdürmektedirler. Yerli ve göçmen olarak ikiye ayrılan bölgedeki Türkmenlerden yerli olanlar, Selçukların Afganistan'da hâkimiyet kurmasıyla, 11. yüzyılın ilk yarısında Afganistan'ın Cüzcan ve Badgıs illerine yerleşir. Göçmen Türkmenler ise 1920 ve 1932 yılları arasında, Türkmenistan'da istikrarsızlığın devam etmesi, SSCB hükümetinin halka zulmetmesi ve dinî sorunlardan dolayı Afganistan'ın kuzeyine, Güney Türkistan'a göç eder (Fedaî, 1971: 1-2; İşçi, 1999: 4; Şahin, 2014: 140). Afganistan Türkmen Türklerinin büyük çoğunluğu Güney Türkistan'da ve özellikle Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan sınırlarına yakın bölgelerde hayatını sürdürmektedir. Bugün Türkmen Türkleri, Afganistan'ın Faryab, Cüzcan, Belh, Kunduz, Badgıs ve Herat illerinde, dağınık olarak da Kabil'de, Bağlan ilinin Çeşme-i Şiir ilçesinde, Helmend ilinin Nad Ali bölgesinde yaşamaktadırlar. Ayrıca Cüzcan iline bağlı Karkın ve Hamyab ilçesi ve Belh ilinin Şordepe ilçesinin nüfusunun tamamını Türkmen Türkleri oluşturmaktadır (İşçi, 1999: 4, Rasekh, 2015: 236-246). Türkmen Türkleri, yaşadıkları bölgede Özbek Türkleri ve Taciklerle yoğun etkileşim içerisinde. İletişimde oldukları Özbekler ile Taciklerin ve Afganistan'ın resmî dillerinden olan Darice'nin etkisiyle Türkmen Türkçesine Farsçadan ve Özbek Türkçesinden birçok kelime girmiştir. Bugün söz konusu bölgelerde yaşayan Türkmen halkı, hükümetin azınlıklara yönelik yürüttüğü siyasetin de bir sonucu olarak, sadece dilini değil kimliğini de kaybetme tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Dil, bir milletin kimliğinin korunmasında en önemli unsurdur. Dilin korunması da millî bir alfabenin varlığı ile olur. İslamiyet'e geçiş ve Farsçanın etkisinin yanı sıra, Türkçenin bin yıllık bir süreçte Arap alfabesiyle yazıya geçirilmesi, Arapça ve Farsçadan birçok unsuru bünyesine almasıyla sonuçlanır. 1920-1932 Güney Türkistan'a geçiş sürecine kadar Türkmenistan'daki soydaşlarıyla aynı süreci paylaşan Türkmenlerin, Afganistan'a göç ettikten sonra dilinde Arapça ve Farsçanın etkileri daha yoğun görülmeye başlar. Ayrıca devlet idarelerinde ve okullarında resmî olarak Arap alfabesinin kullanılması, Farsça ve Arapça kelimelerin yanı sıra bunların yazımında kullanılan harflerin de Güney Türkistan Türkmen Türkçesine girmesine neden olur. Türkçenin yazı sisteminde binlerce yıldır kullanılan ve Türkçenin ünlülerini tam anlamıyla temsil edemeyen Arap alfabesi, Türkmen Türklerine ait sözlü edebiyat ürünlerini yazıya geçirmede ve Türkmen Türkçesine ait ses değerlerinin yazılı dilde ifadesinde yetersiz kalır. Türkmen Türkçesinin ses sistemini tam ve doğru karşılayan bir alfabenin ortaya konulması, bölge halkının sözlü ve yazılı edebiyat ürünlerinin yazıya geçirilmesinde büyük öneme sahiptir. Ayrıca dildeki ses değerlerinin tam olarak verilebilmesi, bölge halkının dili üzerine daha nitelikli çalışmalar yapılabilmesi ve yazılı eserlerin sayısının artmasında da önem arz etmekte, bu da bizi alfabe konusuna götürmektedir.

Güney Türkistan bölgesindeki Türkmen Türkleri, bugün Arap alfabesi temelinde geliştirdikleri bir alfabe kullanmaktadır. Alfabede, özellikle Arapça ve Farsçadan alıntılanan kelimelerde, bu dillere ait yazım özelliklerinin korunduğu görülür. Türkmen alfabesi bu bakımdan birden fazla dile ait kuralların işletildiği karışık bir alfabe niteliği göstermektedir. Alfabede Türkmen Türkçesinin ses sisteminde yer almayan, Arapça ve Farsça kelimelerin yazımında kullanılan “ع, ض” gibi harflerin varlığı dikkat çeker. Türkmen Türklerinin ağızda yer almayan bu seslerin yazıya geçirilmesi halk nezdinde sorunlara neden olmaktadır. Halkın okuryazarlığına olumsuz yönde etki eden bu alfabe, halkın aydınlanmasının önüne geçtiği gibi, gelecek nesillere bırakılacak yadigarlarda Türkmen Türkçesine has sesleri, özellikle de ünlüleri, yeterli düzeyde ifade edememektedir. Türkmen Türkçesinin ses ve yazım sistemini yansıtan millî bir alfabenin kabul edilmesi, bu lehçedeki sözlü ve edebî eserlerin en doğru şekilde yazıya aktarılmasını, halkın bu eserleri doğru ve kolay okuyabilmesini sağlayacak, bölge halkının gelişimini ve

eğitim düzeyini artıracaktır. Alfabenin millileştirilmesi, gelecek kuşaklara aktarılacak edebî eserlerde Türkmen Türkçesinin ses sisteminin tam ve doğru yansıtılmasını sağlayacağı gibi, bu alfabe ile yazılacak eserler, Türkmen Türkçesinin ses bilgisi üzerine yapılacak çalışmalar için, güvenilir bir veri kaynağı da olacaktır. Bu amaçla çalışmanın kapsam sınırına, Güney Türkistan'da 1932 dönemi sonrası bölgede yazılan eserlerde kullanılan alfabe dahil edilmiştir. Çalışmada, bölgede farklı Türk boyları tarafından kullanılan alfabedeki sorunları tespit edip bunlara çözüm bulabilmek ve millî bir Türkmen alfabesi ortaya koyabilmek amaçlanmıştır. Bu doğrultuda, Arap alfabesi temelinde geliştirilmiş bir alfabe kullanan Güney Türkistan Türkleri, Doğu Türkistan Uygurları, Güney Azerbaycan ve İnan Türkmenlerinin kullanmakta olduğu alfabeler karşılaştırılmış ve bu alfabeler nitel araştırmaya dayalı doküman analizi yöntemiyle ele alınmıştır. Araştırma, aşağıdaki sorular çerçevesinde şekillendirilmiştir:

- ❖ Güney Türkistan Türkmen Türkçesinin kullandığı alfabe bu lehçenin ses bilgisi özelliklerini tam yansıtıyor mu?
- ❖ Bu alfabe millî bir alfabe niteliği taşıyor mu?
- ❖ Millî bir Türkmen alfabesi oluşturulurken dikkate alınması gereken temel ilkeler ne olmalıdır?

1. Güney Türkistan Türkmenlerinin Tarihsel Süreçte Kullandığı Alfabeler

Türkler, geçmişten günümüze kadar pek çok alfabe kullanmışlardır. Türkçenin Türkler tarafından kaydedildiği ilk alfabe Göktürk yazısıdır. Göktürklerden sonra, devlet idaresini ele geçiren Uygurların gerek Mođolistan'da gerekse Turfan bölgesinde, çok farklı alfabeleri kullandıklarını yazılı belgeler sayesinde öğrenmekteyiz. 7-10. yüzyıllar arasında, Karadeniz'in kuzeyinde kurulan Hazar Devleti'nin (Hazar veya Karay Türkleri) ileri gelenlerinin Musevilik'i tercih ettikleri ve İbrani yazısını kullandıkları bilinmektedir. Orta Asya'daki Türkler ise İslamiyet'i kabul etmelerinin ardından Arap alfabesini kullanmaya başlamışlardır. Yaklaşık bin yıl kullanılan Arap alfabesi, 20. yüzyılın ilk yarısında Türkiye Cumhuriyeti ve SSCB Türk toplulukları tarafından terk edilmiş olsa da günümüzde Güney Türkistan'daki Türkmen ve Özbek Türkleri, Çin sınırlarındaki Doğu Türkistan'daki Uygur Türkleri, İnan sınırları içindeki Türkmenler, Kaşkay ve Güney Azerbaycan Türkleri ile Irak ve Suriye'deki Türkmen Türkleri tarafından halen kullanılmaktadır (Şirin, 2020: 24-25). 17. yüzyıla kadar Uygur alfabesiyle eş zamanlı olarak kullanılan bu alfabe Türklerin en uzun süre kullandığı alfabedir.

Yazılı kaynaklara göre Türkmenler, Çađatay yazı dilinin olduğu dönemden *Mahtumkulu Firaki*'nin dönemine (18. yy) kadar Çađatay yazı dilini ve bu yazı dilinin alfabesi olan Arap alfabesini kullanmışlardır. *Mahtumkulu Firaki*, yazı dili devrimi yaparak, sadece Türkmen Türkçesinde eser vermeye başlamıştır. *Mehmet Veli Kemine*, *Seyid Nazar Seyidi*, *Kurban Durdı Zelili*, *Molla Nefes* gibi Türkmen şair ve yazarların kendi eserlerinde devam ettirdiği bu yazı dili geleneğinin geliştirilmiş biçimi, bugün Güney Türkistan, Türkmenistan ve İnan Türkmenleri arasında kullanılmaktadır. Türkmen yazı dilinin 10. asırdan 20. asra kadar cüzi reforma tabi tutulan Arap alfabesi ile oluşturulduğu görülür. Bunun açık ispatı da Türkmen Türkçesinin ilk ürünü olarak bilinen *Ali*'nin *Kıssa-i Yusuf* isimli eseri, Afganistan'ın Bedaşşan ilinde doğan, 16. yüzyılda yaşamış Timur hanedanının büyük komutanlarından *Muhammed Bayram Han*'ın eseri, *Nur Muhammed Andalib*'in *Ođuznâme*'si ile diğer eserleri, *Vefay*'nin *Revna ku'l-islam* manzumesi, *Mahtumkulu Firaki*'nin babası *Devlet Mehmed Azad*'nin *Divan*'ı ve *Behiřtnâme*'si, *Mahtumkulu Firaki* ile diğer Türkmen şair ve yazarların eserleridir.

Türkmen Türkleri, tarihî süreçte kendi kültürlerini yaşatmak, kimliklerini ve bağımsızlıklarını korumak için, Rus Çarlığına karşı yirmi küsur yıl (1860-1884) çetin mücadeleler verirler. Özellikle Gök Tepe'de

ölüm kalım savaşı veren Türkmenler, 1884'te Rus Çarlığı'nın egemenliğini kabul etmek zorunda kalır. Rusların egemenliğine giren Türkmenler dil, din, kültür ve kimliklerine yönelik ağır baskılar altında kalır, her fırsatta bağımsızlık mücadelesine girerler de başarılı olamazlar. Bolşevik Devrimi'nden (1917) sonra, ilk yıllar hariç, artarak devam eden baskı ve eritme politikalarına karşı isyan eder ve çoğu zaman silahlı mücadelelere girerler. Bu dönemde Türkmenlerin birçoğu tutuklanır ve pek çoğu da Türkmenistan'ı terk etmek mecburiyetinde kalır (Özby, 2012: 25). Bir kısmı ise Güney Türkistan topraklarına göç eder.

Türkmenlerin hangi alfabeleri kullandığı siyasi teşekkülde hangi devlete mensup olduklarıyla doğrudan ilişkilidir. Selçuklular, Timurlular ve Afşarlar dönemlerinde de bölgenin etkin unsurlarından biri olan yerli Türkmenlerin, bu dönemde bölgede hakimiyet kuran devletlerin sürdürdüğü dil planlaması dahilinde, Arap ve Uygur alfabesini kullandıkları bilinmektedir (Rasekh Yıldırım, 2015: 105).

Güney Türkistan'a 1920-1932 yılları arasında yerleşen göçmen Türkmenler, göç ettikleri Türkmenistan'daki soydaşlarıyla bir müddet ortak bir alfabe kullanır. Bilindiği üzere Türkmenistan'da 1923 yılına kadar Türklerin ortak alfabesi olan Arap alfabesi, 1923-1929 yılları arasında ise reform yapılmış Arap alfabesi kullanılır. 1923-1932 yılları arasında, Güney Türkistan'a göç eden Türkmenistan'daki bazı Türkmen boyları Arap alfabesiyle yazmayı sürdürürken, SSCB'nin bölgeye hâkim olduktan sonra uyguladığı politikalar neticesinde, Türkmenistan'da kalan Türkmen boyları önce Latin alfabesini, sonra da Kiril alfabesini kabul eder (Şirin, 2020: 25, 211-215). Fidaî'nin (1968) verdiği Türkmen Türklerinin, Güney Türkistan'a göç sürecinin 1920-1932 arasında gerçekleştiği bilgisinden hareketle, bu alfabaya geçiş sürecini tamamlamadıkları söylenebilir. Nitekim, bölgedeki Türkmenlerin Arap alfabesiyle yazmaya devam ettiği, yazılı metinlerden de anlaşılmaktadır⁵.

Afganistan'da 19. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar Türkmenlerin yok denecek kadar az kültürel faaliyetleri olmuştur. Bu dönemde, birkaç Türkmen halk şairi haricinde yazar ve dilcilere rastlamak çok zordur. 20. yüzyılın ikinci çeyreğinde sadece Çağdaş Afganistan Türkmen edebiyatının kurucusu *Devlet Geldi Fidaî*, gelişmemiş Arap Türkmen alfabesinde birkaç eser kaleme alarak yazılı edebiyata katkı sağlar. *Fidaî* de o dönemki hükümetin kültürel baskılarından ana dilinde yazdığı eserleri yayınlamaz. 1978 yılından sonra, Afganistan'a basın yayın özgürlüğünün ve kültürel özgürlüğün gelmesiyle, devlet idaresinde Afganistan Bilimler Akademisi, Eğitim Bakanlığı ve Kültür Bakanlığı gibi Türkmen Türkçesi bölümleri açılır. Söz konusu bölümlerin bilimsel faaliyetleri ve *Abdulkerim Behmen*, *Abdulmecid İşçi*, *Abdulkerim Aydın*, *Abdulrahim Oraz*, *Şiir Muhammed Yengişi*, *Hoca Nefes Musaid*, *Abdulmecid Turan* gibi onlarca şairin, yazarın eserlerini Türkmen Türkçesiyle yazması ve neşretmesi, Afganistan Türkmen yazı dili ve alfabesinin gelişmesine büyük katkı sağlar (Rasekh Yıldırım, 2015: 182-183). Aralarında "Devlet Geldi Fidaî ve Onun Saylanan Eserleri" (Devlet Geldi Fidaî ve Seçilmiş Eserleri) (Karkın, 1982), "Şeçer-i Türkmeniyeye" (Türkmen Soyağıcı) (Fedaî, 1971), "Köngüller Sedasi" (Gönül Sesi) (Turan, 2001), "Kungul Sozee" (Gönül Sözü) (Turan, 1997), "Bagbustan" (Behmen, 2001), "Türkmen Görnişi Tarihdä" (Türkmen Görünümü Tarihte) gibi yazılı kaynakları sayabileceğimiz, bu dönemde yazılan ve neşredilen eserler, üzerinde reform yapılmamış Arap alfabesiyle yazılır. Bu eserlerden tespit ettiğimiz Arap kökenli Türkmen alfabesi şu şekildedir:

⁵ Bu dönemde Arap harfleriyle yazıldığı belirlenen eserler şunlardır: "Devlet Geldi Fidaî ve Onun Saylanan Eserleri" (Devlet Geldi Fidaî ve onun seçilen eserleri), "Şeçer-i Türkmeniyeye" (Türkmen Soyağıcı), "Köngüller Sedasi" (Gönül sesi), "Köngül Sözi" (gönül sözü), "Bagbustan", "Türkmen Görnişi Tarihdä" (Türkmen Görünümü Tarihte).

Tablo 1: 20. Yüzyılın İkinci Yarısında Kullanılan Güney Türkistan Sahası Türkmen Alfabeti

ص	ش	س	ژ	ز	ر	ذ	د	خ	ح	چ	ج	ث	ت	پ	ب	ا	آ
ض	ط	ظ	ع	غ	ف	ق	ک	گ	ل	م	ن	نگ	و	ه	ء	ی	ی

20. yüzyılın ikinci yarısında neşredilen eserlerde Arap alfabesinin bazı kusur ve eksiklikleri içerdiği görülür. Bu dönemdeki en büyük sıkıntılardan biri, Arap alfabesinde karşılığı bulunmayan Türkmen Türkçesinin ayırt edici sesleri, özellikle ünlüleri ve uzun ünlüleri, belirten herhangi bir harfe ya da işarete rastlanmamasıdır. Örnekleriyle birlikte bu ünlüler şu şekildedir:

- ❖ /a/ ünlüsü, söz başında /ا/ (medli elif), söz içinde /ا/ (elif) veya işaretsiz olarak, söz sonunda ise /◌/ (hemze) ile olmak üzere üç farklı işaretle gösterilmiştir: “آسیتنده” *astında* (altında), “یار” *yār* (yar), “آلمه” *alma* (elma).
- ❖ /e/, /ä/ ünlüleri, söz başında her iki ünlü de aynı harfle, /ا/ (elif) ile, yazılmaktadır. Söz içinde ä ünlüsü /ا/ (elif) ile gösterilirken, /e/ ünlüsü /◌/ (hemze) ile yazılmaktadır. Bu ünlüler, söz sonunda ise aynı harfle yani /◌/ ile gösterilmektedir: “آشیتمک” *eşitmek* (duymak), “آرساری” *Ārsarı*, “دال” *dāl* (değil), “گړه ک” *gerek* (gerek), “آنه” *ene* (anne), “دویه” *düyä* (deveye).
- ❖ /o/, /ö/, /u/, /ü/ ünlüleri tek bir işaretle, /و/ (vav) harfiyle gösterilmiştir: “اون” *on* (on), “آوردک” *ördek* (ördek), “اون” *un* (un), “آوزوم” *üzüm* (üzüm).
- ❖ /ı/, /i/ ünlüleri için tek bir işaret, /ی/ (ya) harfi kullanılmıştır: “آیر” *ir* (erken), “غیش” *ğış* (kış), “آیلانچی” *yalançı* (yalancı).
- ❖ Türkmen Türkçesinin tipik ses özelliklerinden olan ünlü uzunlukları ise yazıda herhangi bir işaret veya harfle belirtilmemiştir.
- ❖ Bu dönemde ünsüz seslerden artdamak n’si /ن/ ve /گ/ harflerinin birleşimi olan /نگ/ işaretiyle gösterilmiştir: “تنگه” *teñe* (para), “آنگ” *añ* (fikir, düşünce).

Afganistan Türkmen aydınları, 2000’li yıllarda kullandıkları Arap alfabesinin geliştirilmesi ve alfabede reform yapılması için toplantılar yaparlar. Nihayet, 23 Nisan 2006 tarihinde Afganistan Eğitim Bakanlığı’nın Telif ve Tercüme bölümünde yapılan toplantıda, önceki dönemlerde kullanılan alfabeyle /ا/ (açık e), /ذ/ (ö), /ذ/ (ü), /ی/ (ı/i) harfleri eklenir ve 38 harften oluşan geliştirilmiş Arap kökenli Türkmen alfabeti kabul edilir. Lâkin alfabenin kullanımı yaygınlaşmaz. Bu alfabeyle sadece, alfabe reformu için oluşturulan komisyonun sekreteri olan *Nasır Ullah Nasır*’ın kaleme aldığı “Türkmen Dil Desturuna Giriş” (Türkmen Dilbilgisine Giriş) adlı eserde rastlanmaktadır. Söz konusu alfabe şu şekildedir:

Tablo 2: 2006 Yılında Kabul Edilen Güney Türkistan Sahası Türkmen Alfabeti

ص	ش	س	ژ	ز	ر	ذ	د	خ	ح	چ	ج	ث	ت	پ	ب	ا	أ	آ
ض	ط	ظ	ع	غ	ف	ق	ک	گ	ل	م	ن	و	ؤ	ۆ	ه	ء	ی	ی

23 Nisan 2006 tarihinde, Afganistan Eğitim Bakanlığı’nın Telif ve Tercüme bölümünde yapılan toplantıda, kabul edilen geliştirilmiş Arap kökenli Türkmen alfabetindeki kimi harfler iki ünlü sesi karşılarken, kimi ünlüler ise herhangi bir harfle gösterilmez. Örneğin; /ı/ ve /i/ ünlüleri tek bir işaretle (ی) gösterilirken, o ve u ünlüleri için ise ayrı bir işaret kullanılır, /و/ işareti /v/ nin yanı sıra /o/ ve /u/ ünsüzlerini de karşılar. Ayrıca, Türkmen Türkçesinin ayırt edici seslerinden artdamak n’sine alfabede yer verilmez, sadece yazıda kullanılır. Ortaya atılan ve üzerinde reform yapılan, geliştirilmiş yeni alfabenin kullanımının yaygınlaştırılabilmesinin temel unsurlardan ve

yöntemlerinden biri de yayın organları, özellikle de televizyon kanallarıdır. Nitekim, bu dönemde ortaya konan alfabenin basın yayın organları tarafından halka duyurulmaması, alfabenin yaygınlaşmasına engel olur.

2011 yılında, Afganistan'ın Cüzcan Üniversitesi'nde Türkmen Türkçesi Bölümü'nün açılmasıyla, Arap kökenli Türkmen alfabesinin reformu konusu tekrar gündeme getirilir. Afganistan Türkmen dilcilerinden *Prof. Dr. Muhammed Salih Rasih Yıldırım* başta olmak üzere, Cüzcan Üniversitesi'nin Türkmen Türkçesi Bölümü hocalarının çabalarıyla, Türkmen Türkçesinin hemen hemen tüm ünlülerini gösteren bir alfabe oluşturulur. Türkmen Türkçesindeki ünlüleri gösteren harfler şu işaretlerle gösterilmiştir: /¹/ (a), /¹/ (e), /¹/ (açık e) /³/ (o), /³/ (ö), /³/ (u), /³/ (ü). Bu alfabeyle, özellikle ünlüleri gösteren harflerin kullanımına, çoğunlukla Cüzcan Üniversitesi'nin Türkmen Türkçesi Bölümü'nde yazılan ders kitapları, monografiler ve bu bölümden mezun olan öğrencilerin yazılarında rastlanmaktadır. Ayrıca *Abdul Rahim Katıbaş Ferzad*'in (2015) "Hâzirki Zaman Türkmen Dilining Grameri" (Çağdaş Türkmen Dilinin Grameri), *Muhammed Salih Rasekh Yıldırım*'ın (2009) *Rasekh Sözlüğü (Türkmençe Farsça)* ve doktora tezi (2016: 52) ve *Nooryaqhdi Noor*'un "Türkmenistan Türkmençesi ile Afganistan Türkmençesinin Ses ve Şekil Bilgisi Bakımından Karşılaştırılması" (2020: 16) adlı eserlerde de bu alfabenin kullanıldığını görmek mümkündür. Bunun dışında Türkmen Türkçesi Bölümü'nün hocalarının ve öğrencilerinin yazılarının etkisiyle, genelde /¹/ (açık e), /³/ (ö), /³/ (ü), harflerinin birkaç eserde yer aldığı görülür. Söz konusu alfabe şu şekildedir:

Tablo 3: 2010 Yılında Kabul Edilen Güney Türkistan Sahası Türkmen Alfabeti

ض	ص	ش	س	ژ	ز	ر	ذ	د	خ	چ	ج	ث	ت	پ	ب	ا	أ	آ	
ي	ى	ء	ه	و	ؤ	و	و	ن	م	ل	نگ	گ	ق	ك	ف	غ	ع	ظ	ط

2010'lu yıllarda, Afganistan Türkmen dilcilerinden *Prof. Dr. Muhammed Salih Rasih Yıldırım* başta olmak üzere Cüzcan Üniversitesi'nin Türkmen Türkçesi bölümünün hocalarının çabasıyla, üzerinde ıslah yapılarak oluşturulan Arap kökenli Türkmen alfabesinde, /¹/ ve /¹/ ünlüleri haricinde, her ünlüye ayrı bir işaret türetilmiştir. Alfabede /¹/, /¹/ ünlüleri ile /y/ yarı ünlüsü tek bir harfle gösterilmiştir. Ayrıca "ñ" /نگ/ harfi, iki işaretle yani /ن/ ve /گ/ harfleriyle gösterilmiştir. Alfabede hem üç farklı ses tek işaretle karşılanmış hem de bir ses iki harfle işaretlenmiştir. Bu hususlar, alfabeyle yanlış okumalara açık ve öğrenilmesi zor bir alfabe niteliğine getirmektedir.

Afganistan Türkmen dilcileri, yazarları ve siyasi şahsiyetleri kullandıkları alfabenin geliştirilmesi, resmî ve yaygın bir hâle getirilmesi amacıyla tekrar bir araya gelmişlerdir. *Prof. Dr. Muhammed Salih Rasih Yıldırım* başta olmak üzere *Hudayberdi Cumanazar*, *Abdul Rahim Katıbaş Ferzad*, *Abdul Aziz Omar* gibi birkaç yazarın çabasıyla komisyon oluşturulmuş, birçok toplantı yapılmıştır. Komisyon üyelerinin ortak kararıyla, 41 harften oluşan, geliştirilmiş Arap kökenli Türkmen Alfabeti, Afganistan Bilimler Akademisi'ne sunulmuştur. Bu konuda, Afganistan Bilimler Akademisi'ndeki dil uzmanlarından oluşan komisyon üyelerinin görüşleriyle, Türkmen dilcileri ve yazarları tarafından sunulan Türkmen alfabesinde bazı değişiklikler yapılmış ve alfabenin son hâli, bilim kurulu tarafından 2020 yılında onaylanmıştır. Böylece Arap kökenli Türkmen Alfabeti, Afganistan'da resmî hâlini almış ve devlet kurumlarına bağlı Türkmen bölümleri ile yayınlarda kullanılmaya başlanmıştır. Günümüzde bu alfabenin, Afganistan Bilimler Akademisi ve Cüzcan Üniversitesi'ndeki Türkmen Türkçesi bölümünde yazılan makaleler, eserler ile *Tefekkür*, *Vatandaran* ve *Hamvatan* gibi dergilerde yer alan, Türkmen Türkçesiyle kaleme alınan makalelerde, Afganistan Eğitim Bakanlığı'nın okullar için hazırladığı Türkmen Türkçesi ders kitaplarında ve diğer devlet kurumlarında kullanılmaktadır. Ancak *Hudayberdi Cumanazar* gibi bazı Türkmen yazarları, bu alfabede yer alan artdamak n'sinin karşılığı olarak /ن/

harfinin kullanımına karşı çıkmakta, yerine /ڭ/ harfinin kullanılmasının uygun olacağını savunmaktadır. Afganistan Devleti tarafından kabul edilen ve 41 harften oluşan bugünkü Arap kökenli Türkmen alfabesi şu harflerle gösterilmektedir:

Tablo 4: 2020 Yılında Kabul Edilen Güney Türkistan Sahası Türkmen Alfabesi

ط	ظ	ض	ص	ش	س	ژ	ز	ذ	ر	د	خ	ح	چ	ث	ت	پ	ب	ا	أ	آ
ظ	ع	غ	ف	ق	ك	گ	ل	م	ن	و	ؤ	ۇ	ۆ	ه	ى	ي	ی	ی	ی	ی

Alfabe, Türk dünyasında olduğu gibi Afganistan Türkmen yazarları ve dilcileri arasında da tartışılmalı konulardan biridir. Afganistan Türkmen Türkleri, alfabelerindeki sorunlara en akılcı çözümü bulabilmek için komisyonlar kurmuş, toplantılar yapmış ve aralarında tartışmışlardır. Türkmen Türkçesinin ses sistemini tam olarak karşılayan bir alfabe oluşturabilmek için Türk dünyasında kullanılan, geliştirilmiş Arap alfabelerini gözden geçirmiş, bu alfabelerden yararlanmaya çalışmışlardır. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ele alınan alfabenin ıslahı konusu, 2006 ve 2010'lu yıllarda da gündeme getirilmiş, alfabe üzerinde reform yapılmıştır. Bu dönemlerde kabul edilen alfabelerde daha önce dile getirilen sorunların devam etmesi, alfabenin ıslahı konusunu yeniden gündeme getirmiştir. Yapılan son reform ile bugün kullanılan alfabe, Afganistan Bilimler Akademisi tarafından 2020 yılında onaylanmıştır. Güney Türkistan Türkmen Türkçesinin ses sistemi göz önüne alındığında, bu alfabedeki kimi ünlü ve ünsüzlerin yazılışında bazı sorunların bugün de devam ettiği görülmektedir.

2020 yılında kabul edilen ve günümüzde kullanılmakta olan Güney Türkistan Türkmen Türkçesinin alfabesi, ünlü ve ünsüzleri bakımından şu şekilde değerlendirilebilir:

❖ /ä/ - /a/ ünlüsü, söz başında /ä/ (medli elif), söz içinde ve sonunda ise /ä/ (elif) ile yazılır: “ät” *ät* (ad), “ğara” *ğara* (siyah), “oba” *oba* (köy). Ancak bu ünlünün kısa ve uzun biçimlerinin aynı harfle yazılması, birincil uzun ünlülerin ve kelime ve eklerin birleşmesinden meydana gelen ikincil uzunluğun fark edilmesi ile ekin tespitinde bazı sorunlara neden olmaktadır: “oba” *oba* (köy) - “oba” *oba* (köye), “ata” *ata* (dede) - “ata” *ata* (dedeye). Örneklerde ikinci kelimelerin sonunda yer alan /ä/, birinci kelimelerden farklı olarak hem uzun telaffuz edilmekte hem de bir eki temsil etmektedir. Ancak kelimenin ekli ve eksiz hâli görüldüğü üzere aynı yazılmaktadır. Bu da kelimelerin yanlış telaffuz edilmesine ve yanlış anlamlandırılmasına sebep olabilmektedir.

❖ /ä/ - /ä/ ünlüsü, söz başında, içinde ve sonunda /ä/ (hemzeli elif) ile yazılmaktadır: “ädik” *ädik* (çizme), “kädî” *kädî* (sebze ismi), “därä” *därä* (ilaca). Bu harfin söz başı, içi ve sonunda yazımında bir sorun yaşanmamakta, ancak kısa ve uzun hâlinin aynı şekilde gösterilmesi, kelimenin yanlış okunmasına ve yanlış anlamlandırılmasına neden olmaktadır.

❖ /ä/ - /e/ ünlüsü, söz başında /ä/ (elif), söz içi ve sonunda /ä/ (hemze) ile yazılmakta, ancak çoğu zaman söz içinde gösterilmemektedir: “erk” *erk* (özgür), “döredicilik” *döredicilik* (yaratıcılık), “yeke” *yeke* (tek). Ünlünün, söz içinde kullanılmasına dair herhangi bir kural da belirlenmemiştir. Güney Azerbaycan Türklerinin alfabesinde açık hecelerde gösterilen bu ünlü, Doğu Türkistan Uygur Türklerinin alfabesinde /ä/ ile işaretlenmektedir. Bu ünlünün söz içinde kullanılmaması okumayı zorlaştırmakta, metnin yanlış okunmasına ve anlamlandırılmasına neden olabilmektedir.

❖ /ä/ - /o/ ünlüsü, söz başında, Yeni Uygur Türkçesinde de benzer şekilde iki işaretle, /ä/ ile yazılırken; söz içinde ise /ä/ biçiminde gösterilmektedir: “odun” *odun* (odun), “don” *don* (ton, cübbe). Türkçe kelimelerde birinci heceden sonra ve kelimenin son ve açık hecesinde bulunmamaktadır. Alfabede sesin uzun ünlü hâlini gösteren herhangi bir işaret bulunmamakta, kısa ve uzun şekli aynı harfle gösterilmektedir.

❖ /ا/ - /ö/ ünlüsü, söz başında, Yeni Uygur Türkçesinde de benzer şekilde iki işaretle, elif ve hemzeli vavla /ا/, gösterilirken söz içinde sadece hemzeli vavla /ؤ/ yazılmaktadır: “اوردك” *ördek* (ördek), “تور” *tör* (odanın baş köşesi). Bu ses de diğer geniş yuvarlak ünlüler gibi ikinci hecelerden sonra ve kelimenin son ve açık hecesinde bulunmamaktadır. Alfabe de sesin uzun ünlü hâlini gösteren herhangi bir işaret bulunmamakta, kısa ve uzun şekli aynı harfle gösterilmektedir.

❖ /ا/ - /u/ ünlüsü, söz başında, Yeni Uygur Türkçesinde de benzer şekilde iki işaretle, /ا/ biçimde gösterilirken; söz içinde /ؤ/ şekilde yazılmaktadır: “اون” *un* (un), “اولوس” *ulus* (millet). Bu ses de diğer yuvarlak ünlüler gibi ikinci heceden sonra ve kelimenin son ve açık hecesinde bulunmamaktadır. Alfabe de sesin uzun ünlü hâlini gösteren herhangi bir işaret bulunmamakta, kısa ve uzun şekli aynı harfle yazılmaktadır.

❖ /ا/ - /ü/ ünlüsü, söz başında, Yeni Uygur Türkçesinde de benzer şekilde iki işaretle, /ا/ şekilde yazılırken söz içinde /ؤ/ ile gösterilmektedir: “اوزوم” *üzüm* (üzüm), “دوش” *düş* (rüya). Bu ses de diğer yuvarlak ünlüler gibi ikinci hecelerden sonra ve kelimenin son ve açık hecesinde bulunmamaktadır. Alfabe de sesin uzun ünlü hâlini gösteren herhangi bir işaret bulunmamakta, kısa ve uzun şekli aynı harfle yazılmaktadır.

❖ /اي/ - /ı/ ünlüsü, söz başında, söz başında Yeni Uygur Türkçesinde de benzer şekilde, iki işaretle /اي/, söz içinde /ـ/ ve söz sonunda /ي/ şeklinde yazılmaktadır: “ابسي” *ısı* (sıcak), söz içi “دېز” *dız* (diz), söz sonu “اري” *arı* (arı). Alfabe de sesin uzun ünlü hâlini gösteren herhangi bir işaret bulunmamakta, diğer ünlüler gibi kısa ve uzun şekli aynı harfle yazılmaktadır.

❖ /اي/ - /i/ ünlüsü, Yeni Uygur Türkçesinde olduğu üzere, söz başında iki işaretle (اي), söz içinde /ـ/ ve söz sonunda /ي/ ile yazılmaktadır: “ايل” *il* (il, yurt), “گېجه” *gice* (gece), “ايري” *iri* (geniş). Alfabe de sesin uzun ünlü hâlini gösteren herhangi bir işaret bulunmamakta, diğer ünlüler gibi kısa ve uzun şekli aynı harfle yazılmaktadır.

Afganistan Türkmen Türkçesinde, Arapça ve Farsça kökenli kelimelerdeki ünsüzlerin yazımı, söz konusu alıntı kelimelerin o dildeki imlasiyla dile alıntılanması bakımından dikkat çeker. Bu durum, Türkmen Türkçesinde tek bir sesle karşılanan “z, t, s, h” seslerinin, Türkmen Türkçesinin ses sisteminde yer almayan ve karşılığı da bulunmayan, farklı harflerle gösterilmesine neden olur. Alfabe de ünsüz harflerin sayısını artıran bu durum, alfabenin öğrenilmesini de zorlaştırmaktadır. Söz gelimi /ذ/, /ز/, /ض/, /ظ/, /ط/ harflerinin /z/; /ت/ ve /ط/ harflerinin /t/, /ث/ ve /س/ harflerinin /s/ ile, tek bir ünsüze karşılık gelecek şekilde telaffuz edildiği görülmektedir. Bu ünsüzler dışında yazılışı halen sorun olarak görülen ünsüzlerin üzerinde tartışılması ve onlara akılcı çözüm bulunması gerekmektedir. Türkmen Türkçesinde imlada sorun yaşanan ünsüzler şu şekilde sıralanabilir:

❖ “/ب/ - /b/” ünsüzü, kelimenin her yerinde, hatta Arapça ve Farsçanın etkisiyle kelimenin sonunda da bulunmaktadır. Ancak Türkmen Türkçesinde kelimeler /b/ harfiyle bitmemektedir. Afganistan Türkmenleri /ب/ harfini, yabancı dillerin etkisiyle, kelime sonunda yazmalarına rağmen, genelde /p/ biçiminde telaffuz etmektedirler.

❖ “/د/ - /d/” ünsüzü, kelimenin her yerinde, /b/ harfi gibi Arapça ve Farsçanın etkisiyle kelimenin sonunda da bulunmaktadır. Fakat Türkmen Türkçesinde kelimeler hiçbir zaman /d/ harfiyle bitmemektedir. Afganistan Türkmenleri, /د/ harfini, yabancı dillerin etkisiyle, kelime sonunda yazmalarına rağmen, genelde /t/ biçiminde telaffuz etmektedirler.

❖ Afganistan Türkmen dilcileri tarafından “/ن/ - /ñ/” artdamak ünsüzünün yazılışıyla ilgili tartışmalar bugün de devam etmektedir. Kimi yazar ve dilciler /ñ/ ünsüzünün Afganistan Bilimler Akademisine kabul gören /ن/ harfiyle yazılmasından yanayken, kimileri Arap harfli eski Türk yazılı metinlerde ve günümüzde Yeni Uygur alfabesinde de yer alan /ئ/ harfiyle gösterilmesini

desteklemektedir. Bir kısmı ise bu harfin yazılışında kolaylık olduğunu düşünerek /ن/ ve /گ/ harflerinin birleşmesinden meydana gelen /نگ/ biçimde yazılması gerektiğini öne sürmektedir.

❖ “/ث/, /س/, /ص/ - /s/” ünsüzlerinden /ث/ ve /ص/ harfleri Arapça kökenli alıntı kelimelerde, س harfi ise Türkmen Türkçesine ait kelimelerde kullanılmaktadır: “اثر” *eşer* (eser), “صبر” *şabır* (sabır), “سن” *sen* (sen). Türkmen Türkçesinin ses sisteminde /س/ işaretiyle gösterilen /s/ sesi bulunmaktadır. Halk dilinde söz konusu sesler tek bir /s/ olarak algılanmakta ve telaffuz edilmektedir. Sesin farklı işaretlerle gösterilmesi, alfabenin öğrenilmesini zorlaştırdığı gibi millileştirilmesinin de önünde engel teşkil etmektedir.

❖ “/ذ/, /ز/, /ض/, /ظ/ - /z/” ünsüzlerinden /ذ/, /ض/ ve /ظ/, Arapça ve Farsça kelimelerin imlasında kullanılırken, Türkmen Türkçesine ait kelimelerin imlasında /ز/ işareti tercih edilmektedir: “ذليل” *zalil* (zavallı), “ضرور” *zeruret* (zaruret), “ظالم” *zālīm* (zalim), “زرچه” *zerçe* (serçe). Halk dilinde söz konusu sesler tek bir ses ile, /z/ olarak algılanmakta ve telaffuz edilmektedir.

❖ “/ت/, /ط/ - /t/” harflerinden /ط/ biçimine Arapça ve Farsça kelimelerde rastlanılırken, /ت/ ye Türkmen Türkçesine ait kelimelerde rastlanmaktadır: “طبيب” *tabib* (tebip), “احتياط” *ihtiyaç* (dikkatli), “تيلكى” *tilki* (tilki), “غائبى” *gatık* (yoğurt). Halk dilinde söz konusu sesler tek bir ses ile, /t/ olarak algılanmakta ve telaffuz edilmektedir.

❖ “/ح/, /خ/, /ه/ (h) harflerinin tamamına Arapça ve Farsça kelimelerin imlasında rastlanmakla birlikte Türkmen Türkçesine ait kelimelerin imlasında /خ/ ve /ه/ harfleri kullanılmaktadır: “حرمت” *hurmat* (saygı), “روح” *ruh* (ruh), “بخت” *baht* (şans), “هوا” *havā* (hava), “ياخشى” *yahtşı* (iyi), “هلى” *hele* (kadın), “هانى” *ham* (nerede). Halk dilinde söz konusu seslerden kalın ünsüz olarak /ħ/, ince ünsüz olarak /h/ sesi kullanılmaktadır. Türkmen Türkçesinin ses sisteminde yer almayan /ħ/ sesinin ise halkın telaffuzunda yer almadığı görülmektedir.

Söz konusu Arapça ve Farsçanın ses sistemine ait ve Türkmen Türkçesinde karşılığı bulunmayan seslerin alfabede yer alması sadece alfabenin karmaşık bir hâl almasına neden oluşturmakla kalmaz, onun millileşmesinde de büyük bir engel teşkil eder.

2. Arap Harfleri Temelinde Geliştirilmiş Bir Alfabe Kullanan Türk Boyları ve Bu Alfabelerin Karşılaştırılması

İslamiyet’in kabulüyle kullanımı yaygınlaşan Arap alfabesi bugün farklı Türk grupları tarafından da kullanılmaktadır. Doğu Türkistan Uygur Türkleri, İran sınırları içerisinde yaşayan Güney Azerbaycan ve Türkmen Türkleri, Afganistan sahasında yer alan Türkmen ve Özbek Türkleri, bugün Arap harfleri temelinde geliştirdikleri bir alfabe kullanmaktadır. Çuvaş Türkleri hariç diğer Türk devletlerinin 1926 Türk Kurultayı’nda aldıkları kararlar bıraktığı Arap alfabesini, onların kullanmaya devam etmesinin çeşitli nedenleri vardır. İran ve Afganistan sahasındaki Türklerin devletin resmî alfabesi olması dolayısıyla kullanmak zorunda olduğu bu alfabeyi, Doğu Türkistan Uygur Türklerinin millî kimliklerini ve benliklerini, dil ve dinlerini korumak için kendi istekleriyle kullandığı bilinmektedir (Şirin, 2020). Türkçenin ses sistemini, özellikle de ünlülerini, karşılamada yetersiz olan bu alfabe tarihten günümüze üzerinde bazı değişiklikler yapılarak kullanılagelmıştır. Her Türk lehçesinin kendi söyleyiş özelliğine göre oluşturulan bu alfabelerin, ortak seslere sahip olduğu görülmekle birlikte, aralarında bazı farklılıklar da bulunmaktadır. Arap alfabesi temelinde geliştirilen bu alfabelerdeki ortaklık ve farklılıklar aşağıdaki tabloda yer almaktadır:

Tablo 5: Arap Harfleri Temelinde Geliştirdikleri Bir Alfabe Kullanan Çağdaş Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Alfabeti

Transkripsiyon Alfabeti	Güney Türkistan Türkmen Alfabeti	Doğu Türkistan Uygur Alfabeti	Güney Azerbaycan Alfabeti	İran Türkmen Alfabeti	Güney Türkistan Özbek Alfabeti
a	آ، ا	ئا	آ، ا	آ، ا	آ، ا
ä	أ	-	-	أ	-
e	ء، و، ه	ئە	ء، و، ه	ء، و، ه	ء، و، ه
b	ب	ب	ب	ب	ب
p	پ	پ	پ	پ	پ
t	ت	ت	ت	ت	ت
ş	ث	-	ث	ث	ث
c	ج	ج	ج	ج	ج
ç	چ	چ	چ	چ	چ
h	ح	-	ح	ح	ح
h	خ	خ	خ	خ	خ
d	د	د	د	د	د
z	ذ	-	ذ	ذ	ذ
r	ر	ر	ر	ر	ر
z	ز	ز	ز	ز	ز
j	ژ	ژ	ژ	ژ	ژ
s	س	س	س	س	س
ş	ش	ش	ش	ش	ش
ş	ص	-	ص	ص	ص
z	ض	-	ض	ض	ض
ţ	ط	-	ط	ط	ط
z	ظ	-	ظ	ظ	ظ
‘	ع	-	ع	ع	ع
ğ	غ	غ	غ	غ	غ
f	ف	ف	ف	ف	ف
k	ق	ق	ق	ق	ق
k	ک	ک	ک	ک	ک
g	گ	گ	گ	گ	گ
l	ل	ل	ل	ل	ل
m	م	م	م	م	م
n	ن	ن	ن	ن	ن
ñ	ن	ئڭ	-	نگ	نگ

v	و	ؤ	و	و	و
o	اؤ، و	ئو، و	اؤ، و	اؤ، و	اؤ، و
ö	اؤ، و	ئو، و	اؤ، و	اؤ، و	اؤ، و
u	او، و	ئو، و	او، و	او، و	او، و
ü	او، و	ئو، و	او، و	او، و	او، و
h	ه	ه	ه	ه	ه
y	ی	ی	ی	ی	ی
I	ای، ی	ی=ئ	ای، ئ	ای، ئ	ی=ئ
İ	ای، ی	ئی، ی	ای، ی	ای، ی	ای، ی

2.1. Ünlüler

❖ /a/ ünlüsünün yazımı tüm lehçelerde ortaktır; söz başında /ا/ (medli elif), söz içinde /ا/ (elif) ile gösterilir. Sadece Doğu Türkistan Türklerinin alfabesinde söz başında, diğer Türk lehçelerinden farklı olarak, hemze ve elif /ئا/ ile gösterilmektedir.

❖ /ä/ ünlüsü, sadece Güney Türkistan Türkmen Türkleri ve İran Türkmen Türkleri arasında kullanılmaktadır. Güney Türkistan Türkmen Türkleri bu ünlü için hemzeli elif /ا/, İran Türkmen Türkleri ise üstünlü elif /ا/ kullanmaktadır.

❖ /e/ ünlüsü, Doğu Türkistan Türklerinin alfabesinde söz başında /ئه/ , söz içi ve söz sonunda /ه/ ile gösterilir. Diğer Türk boyları, bu harfi söz başında /ا/ (elif), söz içi ve söz sonunda /ه/ işaretiyle yazmaktadır.

❖ /o/ ünlüsü, söz konusu boylar tarafından farklı işaretlerle gösterilen harflerdendir. Güney Türkistan Türkmen Türkleri ve Güney Azerbaycan Türkleri söz başında /او/, söz içi ve sonunda ise /و/ işaretleriyle; Doğu Türkistan Türkleri söz başında /ئو/, söz içi ve sonunda /و/ ile; İran Türkmen Türkleri /او/, söz içi ve sonunda /و/; Güney Türkistan Özbek Türkleri ise söz başında /او/ ile söz içi ve sonunda /و/ işareti ile göstermektedir.

❖ /ö/ ünlüsü, Doğu Türkistan Türklerinin alfabesinde söz başında /ئو/, söz içi ve sonunda ise /و/ ile gösterilirken; diğer Türk boylarının alfabelerinde söz başında /او/, söz içi ve sonunda /و/ ile işaretlenmektedir.

❖ /u/ ünlüsünün söz konusu lehçelerde üç farklı yazımına rastlanmaktadır. Güney Türkistan Türkmen Türkleri söz başında /او/, söz içi ve sonunda /و/ ile; Doğu Türkistan Türkleri söz başında /ئو/ ile gösterirken; Güney Azerbaycan Türklerinin alfabesinde söz başında /او/ ile, söz içi ve sonunda ise /و/ ile gösterilmektedir. Güney Türkistan Özbek Türklerinde ve İran Türkmen Türklerinde ise söz başında /او/, söz içi ve sonunda /و/ işaretleriyle gösterilmektedir.

❖ /ü/ ünlüsünü, Güney Türkistan Türkmen Türkleri ve Güney Azerbaycan Türkleri söz başında /او/, söz içi ve sonunda /و/ işaretleriyle, Doğu Türkistan Türkleri söz başında /ئو/, söz içi ve sonunda /و/ işaretleriyle, İran Türkmen Türkleri söz başında /او/, söz içi ve sonunda /و/ işaretleriyle, Güney Türkistan Özbek Türkleri ise söz başında /او/, söz içi ve sonunda /و/ işaretleriyle göstermektedir.

❖ /ı/ ünlüsü, Güney Türkistan Türkmen Türkçesinde söz başında /ای/, söz içi ve sonunda ise /ی/, Güney Azerbaycan Türkçesinde söz başında /ای/, söz içi ve sonunda /ی/ işaretleriyle, İran Türkmen Türkçesinde söz başında /ای/, söz içi ve sonunda /ی/ işaretleriyle gösterilmektedir.

❖ Sadece Doğu Türkistan Türkleri ve Güney Türkistan Özbek Türkçesinde yer alan /é/ ünlüsü, /ی/ işaretiyle gösterilmektedir.

❖ /i/ ünlüsü, tüm lehçelerde aynı işaretle, söz başında /ای/, söz içi ve sonunda /ی/ ile, gösterilmektedir. Doğu Türkistan Türkçesi, söz başında elif yerine hemze kullanılarak /ئی/ işaretiyle gösterilmesi bakımından diğer lehçelerden ayrılmaktadır.

2.2. Ünsüzler

Arap alfabesini kullanan Türk boyları arasında ünsüzlerin yazımı büyük oranda benzerdir. Sadece bazı ünsüzlerin yazılışında farklılıklara rastlanır.

❖ Güney Türkistan'da yaşayan Türkmen ve Özbek Türkleri, İran sahasında bulunan Türkmen ve Güney Azerbaycan Türkleri tarafından, Arapçaya has olan ث, ص, ذ, ض, ظ ve ط ünsüzleri kullanırken; Doğu Türkistan Türkleri kendi dil yapılarına uygun harfleri tercih ederek, Arapçaya has olan bu harflerin yerine /س/, /ذ/ ve /ت/ harflerini kullanmaktadırlar.

❖ /ñ/ harfini Güney Türkistan Türkmen Türkleri /ن/ ile harfiyle gösterirken, Güney Türkistan Özbek Türkleri, İran sınırları içerisinde yaşayan Türkmen ve Güney Azerbaycan Türkleri çift harften oluşan /نگ/ ile, Doğu Türkistan Türkleri ise Arap harfli eski Türk yazılı metinlerde de yer alan /ڭ/ ile yazmaktadır.

❖ /v/ ünsüzü, Arap alfabesini kullanan Güney Türkistan sahasında varlıklarını sürdüren Türkmen ve Özbek Türkleri, İran sınırları içerisinde bulunan Türkmen ve Güney Azerbaycan Türkleri aynı şekilde /و/ (vav) harfiyle yazarken, Doğu Türkistan Türkleri Arap harfli eski Türk yazılı metinlerde de yer alan /ڤ/ işaretiyle göstermektedir.

3. Sonuç ve Öneriler

Güney Türkistan sahasında varlıklarını sürdüren Türkmen Türkleri, tarihî süreçte bölgede hakimiyetini sağlayan devletlerin yürüttüğü siyasetin ve dil planlamasının bir sonucu olarak, Arap alfabesini kullanmışlardır. Türkmen Türkçesinin ses değerlerini tam karşılamayan bu alfabe, Türkmen Türkçesindeki kelimelerin telaffuzunda ve anlamlandırılmasında sorun yaşanmasına neden olmuştur. Bölgede yaşayan Türkmen Türklerinin kullandıkları alfabedeki sorunların giderilmesi adına yürütülen alfabenin ıslahı çalışmalarında, çoğunlukla ünlülerin üzerinde durulduğu, ünsüzlerin yazımında sadece artdamak n'sinde farklı görüşlerin olduğu gözlenmiştir. Güney Türkistan Türkmenlerinin 1932'den sonra kullandığı alfabeler ve Arap harfleri temelinde geliştirilmiş bir alfabe kullanan diğer Türk boylarının alfabeleri değerlendirilmiş ve mevcut Güney Türkistan Türkmen alfabesi ve bu alfabenin ıslahında bazı sorunların olduğu dikkat çekmiştir. Tespit edilen sorunların en önemlisi şüphesiz ünlülerin yazımında, bilhassa Türkmen Türkçesinin tipik ses özelliklerinden uzun ünlülerin herhangi bir işaretle gösterilmemesi hususunda olmuştur. Ayrıca Güney Türkistan Türkmen Türkçesinin yazı dilini zorlaştıran ve dil yapısına uymayan Arapçaya has harflerin kullanılması, kapalı /e/ nin söz başı, içi ve sonunda yazımında belli ve sabit bir kuralın olmaması, /ñ/ ünsüzünün Arap harfleri temelinde bir alfabe kullanan Türk boyları tarafından farklı işaretle gösterilmesi gibi hususlarda da sorunlar dikkat çekmektedir. Tespit edilen sorunların, her şeyden önce Türk dünyasında kullanılan mevcut alfabelerin değerlendirilmesi ve bu alfabelerin oluşturulmasında izlenen adımların belirlenmesi, sonrasında alfabenin ıslahında kullanılabilir ilkelerin belirlenmesi ile çözümlenebileceği açıktır. Elde edilen veriler dahilinde, Güney Türkistan Türkmen alfabesinin ıslahı üzerine yapılacak çalışmalarda, şu ilkelerin gözden kaçırılmaması önemlidir:

- Güney Türkistan Türkmenleri müstakil bir devlete sahip değildir. Bu nedenle bağlı oldukları siyasî yapının resmi alfabesi (Arap alfabesi) temelinde oluşturacakları bir alfabe kullanmak

durumundadır. Söz konusu alfabenin Türkmen ses sistemini temel alan millî bir alfabe olması önemlidir.

- Türkmen Türkçesinde yer almayan, Arapça ve Farsça gibi yabancı dillerin ses sistemine ait harflerin alfabeden çıkarılması, Türkmen Türkçesinin yazı sistemine katkı sağlayacak, alfabenin geniş kitleler tarafından öğrenilmesini kolaylaştıracaktır. Alfabede dört farklı işaretle gösterilen /z/, üç farklı işaretle gösterilen /s/ sesleri, bölge halkının dilinde tek bir sesi karşılamaktadır. Halkın eğitime ket vuran, yazı dili ve konuşma dili arasındaki bu farkın ortadan kaldırılmasında, diğer Türk boylarının alfabelerinde belirledikleri ilke, yol gösterici olacaktır.
- Türkmen Türkçesinin tipik seslerinden olan uzun ünlüleri ayrı işaretlerle göstermek alfabe kalabalıklaştıracak ve öğrenilmesini zorlaştıracaktır. Bu nedenle söz konusu ünlülerin kısa ünlülere eklenecek bir işaretle gösterilmesi bu sorunu çözecektir.
- Doğu Türkistan Türklerinin Arap harfleri temelinde oluşturduğu ses temelli alfabenin okuma anlamayı kolaylaştırdığı açıktır. Bu doğrultuda, Güney Türkistan Türkmen Türkçesi için de her sesin ayrı ve tek işaretle karşılandığı bir alfabe oluşturulması, bu alfabeyle yazılacak metinlerin, sadece günümüzde değil gelecek nesiller için de anlaşılır olmasını sağlayacaktır. Bu hususta, diğer Türk boylarının alfabeleri de incelenerek ses temelli bir alfabe oluşturulmalıdır.
- Seslerin gösteriminde iki işaret kullanılmamalıdır. Bu doğrultuda artıdamak n'si, /نگ/ şeklinde çift sesle gösterilmemeli, bu ses için Arap alfabesi temelinde tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki karşılığı değerlendirilmeli ve ortak imlaya dayalı bir işaret kabul edilmelidir.
- Alfabe oluşturulurken Türk dilli halkların birliği ön planda tutulmalı, Arap alfabesini kullanan diğer Türk boylarının özellikle aynı coğrafyada yaşayan Güney Türkistan Özbeklerinin kullandığı alfabe incelenmeli, bölgedeki Özbek aydınlarıyla istişarede bulunularak her iki alfabedeki ortak sesler için aynı işaretlerin kullanımı tercih edilmelidir.
- Arap harfleri temelinde oluşturulmuş bir alfabe kullanan diğer Türk lehçelerinde, ünlülerin ve bu ünlülerin söz başı, söz içi ve sonundaki imlasının farklı olduğu görülmektedir. Söz konusu lehçelerdeki ortak ünlülerin aynı işaretle yazılması, Arap alfabesi temelinde de olsa, ortak bir alfabe oluşturulması bakımından önemlidir.

Kaynakça

- Behmen, A. K. (2001). *Bagbustan*. Elbiruni Leyzer Kempuz ve Perintiñ Peris Yayınları.
- Fedaî, D. G. (1971). *Şecere-i Türkmeniye*. Pakistan, Atak: Muhliszade Yayınları.
- Ferzad, A. R. (2015). *Hâzırki Zaman Türkmen Diliniñ Grameri*. Mezar-ı Şerif: Suratger Yayınları.
- İşçi, A. M. (1999). *Afganistan Türkmenleri*. Meşhed.
- Karkın, N. M. (1982). *Devlet Geldi Fedai ve Onuñ Saylanan Eserleri*. Kabil: Afganistan Bilimler Akademisi Devlet Matbaası Yayınları.
- Noor, N., (2020). “Türkmenistan Türkmençesi ile Afganistan Türkmençesinin Ses ve Şekil Bilgisi Bakımından Karşılaştırılması”. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Özbay, E. (2012). “Çarlık ve Bolşevik Ruslarına Karşı Türkmenistan Türkmenlerinin Bağımsızlık Mücadelesi”. *Türk Dünyası Araştırmaları* (201), 25-60.
https://www.tdadergi.com/arsiv/201_Arastirma.pdf
- Rasekh Yildirim, M. S., (2009). *Rasekh Sözlüğü (Türkmençe Farsça)*. Kabil: Sahar Yayınları.
- Rasekh Yildirim, M. S. (2015). *The History and Culture of Turkmans*. Mezar-ı Şerif: Elezher Yayınları.
- Rasekh Yildirim, M. S., (2016). “A Study of the Turkmen Dialects of Afghanistan Phonology-Morphology-Lexicon Sociolinguistic Aspect”. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Berlin: der Kultur- und Bildungswissenschaftlichen Fakultät der Humboldt-Universität zu Berlin.
- Şahin, S. (2014). “Ersarı Ağzına Dayalı Afganistan Türkmen Türkçesinin Kısa Grameri.” *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 3(1), 138-152.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/136897>
- Şirin, H. (2020). *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Turan, A. M. (1997). *Kungul Sozee*. Peshawar: Elbiruni Perinteng Peris Yayınları.
- Turan, A. M. (2001). *Kungular Sedasi*. Peshawar: Elbiruni Perinteng Peris Yayınları.